

تحلیل ضمانت اجرای مهلت طرح ایرادات دادرسی مدنی

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۰/۰۵/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۱۷

مهدی حسن‌زاده^۱

چکیده

قانون آیین دادرسی مدنی^۲ در ماده ۸۷ مهلت طرح ایرادات دادرسی را تا پایان جلسه اول دادرسی اعلام کرده و در ماده ۹۰ ضمانت اجرای این مهلت را عدم تکلیف دادگاه به رسیدگی به ایراد به صورت جدا از ماهیت دعوا مقرر کرده است. بیان این ماده از جهت مفهوم رسیدگی جدا از ماهیت و عدم تکلیف دادگاه در این خصوص و همچنین وضعیت ایراداتی که پس از جلسه دادرسی ایجاد می‌شوند، قابل بررسی است و با توجه به امری بودن ایرادات و منطقی نبودن به تأخیر انداختن بررسی ایرادات و دفاع بودن برخی از آنها، ضمانت اجرای مقرر در ماده ۹۰ ق.آ.د.م. قابل انتقاد است. بررسی موضوع نشان می‌دهد ضمانت اجرای مقرر در این ماده، با وجود ظاهر جدی آن، ضمانت اجرای مؤثر و قابل توجهی نیست و شایسته است قانون‌گذار در این گونه موارد از ضمانت اجرای مناسب و مؤثر از قبیل جریمه مدنی استفاده کند.

واژگان کلیدی: ایرادات دادرسی، جلسه اول دادرسی، رسیدگی جدا از ماهیت دعوا، ضمانت اجرای مهلت طرح ایراد.

مقدمه

قانون‌گذار در ماده ۸۴ ق.آ.د.م. بخش عمده‌ای از ایراداتی را که خوانده می‌تواند در دادرسی مطرح کند، بیان کرده است. بحث ایرادات از مباحث مهم آیین دادرسی مدنی است و مطالب و مباحث متعددی دارد که برخی از آنها پیش‌تر بحث و مطرح شده‌اند. یکی از مهم‌ترین مباحث ایرادات که پیش از این به‌طور متمرکز و مفصل مورد توجه و بحث جدی قرار نگرفته، مسئله «ضمانت اجرای مهلت ایرادات» است.

ق.آ.د.م. در ماده ۸۷ اعلام کرده است: «ایرادات و اعتراضات باید تا پایان اولین جلسه دادرسی به‌عمل آید مگر اینکه سبب ایراد متعاقباً حادث شود» و در ماده ۹۰ در مقام بیان ضمانت اجرای مهلت مقرر در ماده ۸۷، آمده است: «هرگاه ایرادات تا پایان جلسه اول دادرسی اعلام نشده باشد دادگاه مکلف نیست جدا از ماهیت دعوا نسبت به آن رأی دهد». این ماده از جهت مفهوم رسیدگی جدا از ماهیت دعوا و عدم تکلیف دادگاه در این خصوص و همچنین وضعیت ایراداتی که پس از جلسه دادرسی ایجاد می‌شوند، نیاز به بررسی و تبیین دارد و با توجه به امری بودن ایرادات دادرسی و منطقی نبودن به تأخیر انداختن بررسی ایراد با وجود احتمال وارد بودن آن و نیز دفاع بودن برخی ایرادات، ضمانت اجرای مقرر در ماده ۹۰ ق.آ.د.م. قابلیت خدشه‌پذیری و انتقاد را دارد.

بررسی موضوع نشان می‌دهد ضمانت اجرای مقرر در ماده ۹۰ ق.آ.د.م. با وجود ظاهری جدی، در واقع تأثیر چندانی ندارد و صرفاً بیانی به‌ظاهر جدی است که می‌تواند سبب ترغیب اشخاص به طرح ایراد در مهلت مقرر شود.

۱. تبیین ضمانت اجرای مقرر در ماده ۹۰ ق.آ.د.م.

در تحلیل ماده ۹۰ ق.آ.د.م. به چند نکته مهم باید توجه شود: یک مطلب این است که منظور از صدور رأی نسبت به ایراد به صورت جدا از ماهیت چیست؟ مطلب قابل بررسی دیگر اینکه به‌موجب این ماده، تکلیف رسیدگی و صدور رأی نسبت به ایرادی که بعد از مهلت قانونی مطرح شود منتفی نشده، بلکه چنین تکلیفی همچنان باقی است. در نهایت هم باید وضعیت ضمانت اجرای ایراداتی که سبب آن بعد از جلسه دادرسی ایجاد می‌شود، بررسی گردد.

۱.۱. منظور از صدور رأی نسبت به ایراد به صورت جدا از ماهیت دعوا در ماده ۹۰ ق.آ.د.م.

ماده ۹۰ ق.آ.د.م. در تکمیل مواد ۸۷ و ۸۸ آن قانون، ضمانت اجرای مهلت مقرر در ماده ۸۷ و به عبارت دیگر اثر عدم رعایت مهلت یادشده را مکلف نبودن دادگاه به صدور رأی نسبت به ایراد به صورت جدا از ماهیت دعوا اعلام کرده است. ماده ۸۸ نیز اثر رعایت مهلت مقرر در ماده ۸۷ را تکلیف اتخاذ تصمیم در خصوص ایراد، پیش از ورود به ماهیت دعوا مقرر کرده است.

در تبیین ضمانت اجرای مقرر در ماده ۹۰ ق.آ.د.م، لازم است توجه شود که منظور از صدور رأی نسبت به ایراد به صورت جدا از ماهیت دعوا، صدور رأی نسبت به ایراد پیش از ورود به ماهیت دعوا است. این مطلب به قرینه ماده ۸۸ ق.آ.د.م. مشخص است، زیرا این ماده اثر رعایت مهلت مقرر در ماده ۸۷ را بیان نموده و در مقابل، ماده ۹۰ اثر عدم رعایت مهلت یادشده را مقرر کرده است. در واقع، ماده ۹۰ در خصوص عدم رعایت مهلت مقرر در ماده ۸۷ همان تکلیفی را از دادگاه برداشته که ماده ۸۸ در حالت رعایت مهلت یادشده مقرر کرده است. پس معلوم است که آنچه در ماده ۸۸ با عبارت اتخاذ تصمیم نسبت به ایراد، پیش از ورود در ماهیت دعوا بیان شده، همان چیزی است که در ماده ۹۰ با عبارت «صدور رأی نسبت به ایراد، جدا از ماهیت دعوا» آمده است. با این توضیح، تکلیفی که در ماده ۸۸ ق.آ.د.م. مقرر شده، ناظر به رعایت مهلت مقرر در ماده ۸۷ است و از مفهوم مخالف ماده ۹۰ نیز این مطلب فهمیده می‌شود و در صورتی که ماده ۸۸ هم نبود، مفهوم مخالف ماده ۹۰ حکم مقرر در ماده ۸۸ را می‌رساند.

البته باید توجه داشت که پس از جلسه دادرسی، چه‌بسا ایراد زمانی مطرح شود که دادگاه وارد رسیدگی به ماهیت شده و حتی بخش قابل توجهی از آن را انجام داده باشد و در چنین شرایطی رسیدگی و صدور رأی نسبت به ایراد، پیش از ورود به ماهیت، سالبه به انتفای موضوع است. بنابراین، لازم است در توسعه مفهوم صدور رأی نسبت به ایراد، جدای از ماهیت دعوا، گفته شود: اگر دادگاه وارد ماهیت نشده، منظور از صدور رأی نسبت به ایراد به صورت جدا از ماهیت دعوا، صدور رأی نسبت به ایراد، پیش از ورود به ماهیت است. اما اگر

ایراد زمانی مطرح شود که دادگاه وارد رسیدگی به ماهیت دعوا شده، منظور از صدور رأی نسبت به ایراد، جدا از ماهیت دعوا، صدور رأی در خصوص آن، پیش از ادامه رسیدگی در ماهیت دعوا است. بر این اساس، به موجب ماده ۹۰ ق.آ.د.م. در صورتی که ایراد پس از جلسه اول دادرسی مطرح شود، دادگاه تکلیف ندارد اگر وارد ماهیت دعوا نشده باشد، پیش از ورود به ماهیت دعوا، نسبت به ایراد اعلام رأی نماید و اگر وارد ماهیت شده باشد، تکلیف ندارد رسیدگی به ماهیت دعوا را قطع و در خصوص ایراد، رأی صادر کند.

لازم است توجه شود که ماده ۹۰ ق.آ.د.م. تکلیف صدور رأی نسبت به ایراد به صورت جدا از ماهیت دعوا را از دادگاه برداشته، ولی به دادگاه تکلیف نکرده است که الزاماً رأی نسبت به ایراد را در ضمن رأی نسبت به ماهیت دعوا صادر نماید. بنابراین به موجب این ماده دادگاه مختار است در صورتی که ایراد پس از جلسه اول مطرح شود، صدور رأی نسبت به آن را به زمان صدور رأی در ماهیت دعوا موکول نماید یا همانند ایرادی که در مهلت مقرر مطرح شده، جدای از ماهیت دعوا، نسبت به آن، رأی صادر کند. پس اگر دادگاه با وجود عدم رعایت مهلت مقرر در ماده ۸۷ ق.آ.د.م. و طرح ایراد پس از جلسه اول دادرسی، نسبت به آن، جدای از ماهیت دعوا رأی صادر نماید، مرتکب تخلفی نشده، بلکه اختیاری را که ماده ۹۰ ق.آ.د.م. به او داده، اعمال کرده است و ایرادی بر کار او وارد نیست. با وجود این، یکی از استادان حقوق دادرسی مدنی ایرادات را به امری و مخیره تقسیم کرده، ماده ۹۰ ق.آ.د.م. را صرفاً ناظر به ایرادات مخیره شناخته و اعلام کرده است؛ در صورتی که در طرح این ایرادات مهلت مقرر قانونی رعایت نشود، «دادگاه می‌بایست تکلیف آن‌ها را ضمن صدور رأی نسبت به ماهیت روشن نماید» و باید رسیدگی به ماهیت دعوا را ادامه داده، در حکمی که صادر می‌کند، مردود بودن ایراد را اعلام نماید.^۳ این سخن، با توجه به آنچه گفته شد، از این جهت که قائل به این تکلیف بر دادگاه شده که رسیدگی در ماهیت را ادامه دهد و اعلام نظر در خصوص ایراد را به صدور حکم موکول کند، قابل انتقاد است و با ماده ۹۰ ق.آ.د.م. سازگار نیست.

۳. عبدالله، شمس، آیین دادرسی مدنی (دوره پیشرفته)، ج ۱، (تهران: انتشارات دراک، چ ۱۲، زمستان ۱۳۸۵)، ص ۴۶۵.

نکته قابل توجه در این خصوص این است که اختیاری که قانون به دادگاه در دادرسی اعطا می‌کند لازم است از دلایل و مبانی توجیه‌کننده برخوردار باشد و دادگاه نیز در چگونگی اعمال اختیار باید توجیهات منطقی و قابل قبول داشته باشد. بر این اساس، این پرسش مطرح است که اعطای اختیار صدور رأی نسبت به ایراد به صورت جدا از ماهیت دعوا یا در ضمن آن، از چه دلایل و مبانی توجیه‌کننده‌ای برخوردار است و چه دلایل منطقی‌ای می‌تواند اعمال این اختیار را به صورت صدور رأی نسبت به ایراد به صورت جدا از ماهیت دعوا یا در ضمن ماهیت دعوا، توجیه نماید؟ به نظر می‌رسد قسمت نخست پرسش در خصوص موضوع مورد بررسی، منتفی و بی‌پاسخ است؛ زیرا اختیار صدور رأی نسبت به ایراد به صورت جدا از ماهیت دعوا یا در ضمن آن در مورد ایرادی که پس از جلسه اول دادرسی مطرح می‌شود، به طور مستقیم مورد حکم قانون واقع نشده، بلکه نتیجه برداشتن تکلیفی است که در صورت رعایت مهلت طرح ایرادات به موجب ماده ۸۸ مقرر شده است. به عبارت دیگر، قانون‌گذار به طور مستقیم و اصلی به اعطای اختیار مورد بحث اقدام نکرده تا این پرسش قابل طرح باشد که چرا چنین اختیاری را اعطا کرده است، بلکه در مقام ایجاد ضمانت اجرا برای مهلت مقرر در ماده ۸۷ ق.آ.د.م. تکلیف مقرر در ماده ۸۸ آن قانون را در موارد عدم رعایت مهلت وضع شده در ماده ۸۷ برداشته است و نتیجه چنین اقدامی، ایجاد اختیار برای دادگاه است. اما در خصوص چگونگی اعمال چنین اختیاری، با توجه به جنبه عمومی دادرسی و اینکه هیچ اختیاری برای قاضی در دادرسی جنبه خصوصی ندارد، به معنای امکان عمل دل‌خواهی او نیست. قاضی در اعمال اختیار مورد بحث نیز لازم است مقتضیات دادرسی را در هر مورد، ملاحظه و مراعات نماید و با رعایت چنین مقتضیاتی، در مورد صدور رأی نسبت به ایراد به صورت جدا از ماهیت دعوا یا در ضمن آن در خصوص ایراد مطرح شده پس از جلسه دادرسی تصمیم بگیرد. البته آنچه در اینجا گفته می‌شود صرفاً با لحاظ و در تبیین عبارت ماده ۹۰ ق.آ.د.م. است. اما در ادامه به طرح ملاحظات و مباحثی خواهیم پرداخت که به کلی مسیر تحلیل ضمانت اجرای مهلت طرح ایرادات را دستخوش تغییر و دگرگونی می‌کند.

۱.۲. باقی بودن اصل تکلیف رسیدگی و صدور رأی نسبت به ایراد در ماده ۹۰ ق.آ.د.م.

در ماده ۹۰ ق.آ.د.م. تکلیف صدور رأی نسبت به ایراد به طور کلی برداشته نشده، بلکه تکلیف صدور رأی به صورت جدا از ماهیت دعوا مرتفع شده است. ماده ۹۰ ق.آ.د.م. اعلام نکرده است هرگاه ایرادات تا پایان جلسه اول دادرسی اعلام نشده باشد دادگاه مکلف نیست نسبت به آن رأی دهد، بلکه با اضافه کردن قید «جدا از ماهیت دعوا»، رفع تکلیف صدور رأی نسبت به ایراد را مقید به این قید کرده است. بر این اساس، اصل تکلیف صدور رأی نسبت به ایراد که به موجب مواد قانونی پیش از این ماده، مقرر شده، زایل نشده و باقی است، ولی لازم نیست دادگاه این تکلیف را به صورت جدا از ماهیت دعوا انجام دهد. پس دادگاه نمی‌تواند خود را به طور کلی از تکلیف صدور رأی نسبت به ایرادی که پس از جلسه اول دادرسی مطرح شده است، مبرا بداند. رویه قضایی نیز لزوم صدور رأی نسبت به ایرادی را که بعد از جلسه اول دادرسی مطرح شده، تأیید کرده است.^۴ با وجود این، در یک رأی قضایی، عدم صدور رأی در خصوص ایراد مطرح شده پس از جلسه اول دادرسی، موجب اشکال بر دادرس شناخته نشده، اما استدلال این رأی نیز که صدور حکم محکومیت خوانده را متضمن قرار ضمنی رد ایراد خوانده دانسته است، مؤید لزوم صدور رأی نسبت به ایراد مطرح شده پس از جلسه اول دادرسی است.^۵ متن این رأی مورد توجه و تأیید اداره حقوقی دادگستری نیز واقع شده و به عنوان نظر این اداره اعلام گردیده است.^۶

پرسش مهم این است که آیا باقی بودن تکلیف صدور رأی نسبت به ایرادی که بعد از جلسه اول دادرسی مطرح شده، متضمن و مستلزم تکلیف بررسی و رسیدگی به ایراد از جهت وارد بودن یا نبودن آن است؟ یا ایرادی که پس از جلسه اول دادرسی مطرح می‌شود آیا در هر حال مردود است و نیاز به بررسی از جهت وارد بودن یا نبودن ندارد و دادگاه صرفاً مکلف است مردود بودن ایراد را- یا به صورت جدا از ماهیت دعوا یا در ضمن رأی نسبت به

۴. سید محمدرضا حسینی، قانون آیین دادرسی مدنی در رویه قضایی، (تهران: انتشارات مجد، چ ۳، ۱۳۸۷)، ص ۸۲.

۵. موسی، شهیدی، موازین قضائی محکمه عالی انتظامی از نظر تخلف اداری، (بی جا: چاپخانه علمی، چ ۳، بی تا)، ص ۴۹.

۶. ر.ک. سید محمدرضا حسینی، پیشین، ص ۷۷.

ماهیت دعوا- اعلام نماید؟ مسلم است که ایراد مطرح شده پس از جلسه اول دادرسی نیز مانند ایراد مطرح شده در مهلت مقرر ممکن است وارد باشد یا وارد نباشد، پرسش این است که آیا صرف مطرح نشدن ایراد در مهلت مقرر سبب می‌شود که ایراد در هر حال، مردود شناخته شود و دادگاه تکلیفی جز اعلام چنین ردی نداشته باشد؟ در این خصوص، ماده ۹۰ ق.آ.د.م. صراحت ندارد، زیرا به تکلیف دادگاه به بررسی ایراد یا عدم تکلیف دادگاه در این زمینه تصریح نکرده است. اما به نظر می‌رسد این ماده به طور ضمنی حاوی تکلیف دادگاه به بررسی ایراد مطرح شده در خارج از مهلت، از جهت وارد بودن یا نبودن آن است؛ زیرا اگر تکلیف دادگاه در خصوص اعلام رأی نسبت به ایراد مطرح شده در خارج از مهلت صرفاً ناظر به اعلام مردود بودن آن باشد، کار لغو و بی‌فایده‌ای است و قانون‌گذار می‌توانست در همین ماده، به‌عنوان یک حکم کلی، ایرادهای مطرح شده پس از جلسه اول دادرسی را مردود اعلام نماید و به این ترتیب دادگاه‌ها را از اعلام رد در هر پرونده بی‌نیاز می‌کرد. به عبارت دیگر، تکلیف صدور رأی نسبت به ایراد، زمانی منطقی و قابل توجیه است که مستلزم و حاوی تکلیف بررسی ایراد از جهت وارد بودن یا نبودن آن باشد و رأی دادگاه نیز بتواند قبول ایراد در موارد وارد بودن ایراد و ردّ ایراد در موارد وارد نبودن آن باشد.

علاوه بر اینکه تمام یا عمده ایرادات دادرسی اشکال‌هایی هستند که به دلایلی که در ادامه بیشتر توضیح داده خواهد شد، با وجود چنین اشکال‌هایی رسیدگی و صدور رأی در ماهیت دعوا امکان‌پذیر نیست. بنابراین، صرف مطرح نشدن این ایرادات در مهلت مقرر در ماده ۸۷ ق.آ.د.م، نمی‌توان آنها را مردود شناخت و بدون توجه به وارد بودن آنها، به رسیدگی در ماهیت دعوا و صدور رأی پرداخت. همچنین، عدم طرح ایراد در مهلت را نمی‌توان اعتراض تلقی کرد و حق ایراد را بعد از جلسه اول دادرسی، ساقط شده دانست^۷ و دادگاه نمی‌تواند با چنین استدلالی، رأی به ردّ ایراد مطرح شده پس از سپری شدن مهلت قانونی بدهد.

در سخن صاحب‌نظران و نویسندگان حقوق دادرسی مدنی نیز یافت نشده کسی به لزوم ردّ ایراد مطروحه در خارج از مهلت معین شده- حتی درجایی که ایراد وارد است- تصریح

۷. احمد، متین دفتری، آیین دادرسی مدنی و بازرگانی، ج ۱ (ج ۱ و ۲ در یک مجلد)، (تهران: انتشارات مجد، ج ۲، ۱۳۸۱)، ص ۲۵۲.

کرده باشد. با وجود این، از برخی اظهار نظرها چنین برمی آید که گویی بعد از جلسه اول دادرسی، ایرادی که پیش از جلسه دادرسی موجود بوده قابل طرح نیست، بلکه صرفاً طرح ایرادی ممکن است که سبب آن بعد از جلسه ایجاد شده باشد.^۸ در نظری دیگر، دادگاه مکلف به رسیدگی به ایرادی که بعد از جلسه اول دادرسی مطرح شده، شناخته نشده، بلکه مختار به این کار دانسته شده است.^۹ همچنین با استناد به ماده ۹۰ ق.آ.د.م، اعلام شده است که دادگاه به ایراد عدم صلاحیت محلی که بعد از جلسه اول دادرسی مطرح شده باشد، ترتیب اثر نمی‌دهد.^{۱۰} از برخی سخنان نیز به‌طور ضمنی چنین به ذهن می‌رسد که در خصوص برخی ایرادات، صدور رأی به رد ایراد به صرف طرح آن در خارج از مهلت، ممکن شناخته شده است.^{۱۱} چنین سخنانی قابل تأمل است و در ادامه این پژوهش به آن پرداخته خواهد شد.

۳.۱. بررسی چگونگی مهلت در ایراد ایجادشده بعد از جلسه دادرسی

ماده ۸۷ ق.آ.د.م، در خصوص ایرادی که سبب آن بعد از جلسه اول دادرسی ایجاد شود، خوانده را از تکلیف مقرر در این ماده معاف کرده است. در واقع، تکلیف این ماده در خصوص ایرادی که سبب آن بعد از جلسه دادرسی ایجاد می‌شود، سالبه به انتفای موضوع است؛ زیرا تا ایرادی ایجاد نشده باشد، نمی‌توان مطرح کردن آن را تکلیف کرد. حال این پرسش مطرح است که آیا ایرادی که سبب آن بعد از جلسه اول دادرسی ایجاد می‌شود، مقید به هیچ مهلتی نیست؟ قانون آیین دادرسی مدنی در خصوص ایرادی که سبب آن بعد از جلسه ایجاد می‌شود، صرفاً معاف بودن خوانده از تکلیف طرح ایراد تا پایان جلسه اول دادرسی را بیان کرده، ولی درباره زمان و مهلت طرح چنین ایرادی سکوت کرده است.

۸. نظر شماره ۷/۲۴۵۲ مورخ ۱۳۸۰/۳/۱۰ اداره حقوقی قوه قضائیه؛ ر.ک. علی‌عباس، حیاتی، آیین دادرسی مدنی در نظم حقوقی کنونی، (تهران: نشر میزان، ۲، تابستان ۱۳۹۰)، ص ۱۸۶؛ مهرزاد، مسیحی، قانون آیین دادرسی مدنی در آیین آراء قضایی و نظرات مشورتی، (تهران: انتشارات خرسندی، ۱، پاییز ۱۳۸۷)، صص ۱۲۱ و ۱۲۲.

۹. ر.ک. معاونت آموزش قوه قضائیه، مجموعه نشست های قضایی مسائل آیین دادرسی مدنی، ج ۱، (تهران: انتشارات جاودانه، ۱، ۱۳۸۷)، ص ۲۹۹.

۱۰. عبدالله، شمس، پیشین، ص ۴۱۸.

۱۱. همان، ص ۴۶۹؛ محمدجواد، بهشتی و نادر، مردانی، آیین دادرسی مدنی، ج ۲، (تهران: نشر میزان، ۲، زمستان ۱۳۸۹)، ص ۲۴۱.

برخی از حقوق دانان اعلام کرده‌اند اگر سبب ایراد بعد از جلسه اول دادرسی ایجاد شود، زمان طرح آن، اولین جلسه یا اولین اقدام ذی نفع پس از حدوث ایراد است.^{۱۲} لزوم طرح ایراد در همان موقع ایجاد سبب نیز به عنوان زمان طرح ایراد به وجود آمده پس از جلسه اول دادرسی^{۱۳} یا به عنوان یک احتمال^{۱۴} مطرح شده است.

به نظر می‌رسد حمل سکوت قانون‌گذار بر نفی مهلت برای طرح ایرادی که سبب آن بعد از جلسه اول دادرسی ایجاد می‌شود، با سیاست تقنینی و احکام مقرر در مواد ۸۷، ۸۸ و ۹۰ ق.آ.د.م. در خصوص ایرادات موجود در زمان جلسه اول دادرسی سازگار نیست و نمی‌توان پذیرفت قانون‌گذار که در ماده ۸۷ بر لزوم طرح ایرادات موجود در زمان جلسه نخست دادرسی تا پایان آن جلسه تأکید کرده و در مواد بعدی (۸۸ و ۹۰) سعی کرده است با بیان آثار رعایت یا عدم رعایت این مهلت، بر اهمیت چنین مهلتی پافشاری کند، در خصوص ایراد ایجاد شده بعد از جلسه اول دادرسی، به آسانی بپذیرد که طرح آن به هیچ مهلتی مقید نباشد. به عبارت دیگر، هر آنچه که در نظر قانون‌گذار، وضع مواد یاد شده و تعیین مهلت برای طرح ایرادات موجود در زمان جلسه اول دادرسی را اقتضا داشته، می‌طلبد که ایراد ایجاد شده پس از جلسه اول دادرسی نیز بدون مهلت نباشد. نهایت اینکه می‌توان گفت اگرچه مهلت مقرر در ماده ۸۷ ق.آ.د.م. مربوط به ایرادات موجود در زمان جلسه اول دادرسی است، ولی ملاک این حکم در ایراداتی که پس از جلسه اول دادرسی ایجاد می‌شوند نیز وجود دارد. بنابراین، باید ایراد ایجاد شده پس از جلسه اول دادرسی را نیز مقید به اولین جلسه بعد از ایجاد ایراد بدانیم.

پرسش دیگر این است که با فرض اینکه طرح ایراد ایجاد شده بعد از جلسه اول را مقید به جلسه اول بعد از ایجاد ایراد بدانیم، اثر و ضمانت اجرای این مهلت چیست؟ به نظر می‌رسد در این خصوص نیز باید ملاک مواد ۸۸ و ۹۰ ق.آ.د.م. را جاری دانست و لازمه پذیرش ملاک ماده ۸۷ در خصوص ایرادهای ایجاد شده پس از جلسه اول دادرسی، این

۱۲. عبدالله، شمس، پیشین، ص ۴۶۹؛ علی، مهاجری، مبسوط در آیین دادرسی مدنی، ج ۱، (تهران: انتشارات فکرسازان، ج ۱، ۱۳۸۷)، ص ۳۹۴؛ عباس، زراعت، قانون آیین دادرسی مدنی در نظم حقوقی ایران، (تهران: خط سوم، ج ۱، ۱۳۸۳)، ص ۳۴۹.

۱۳. احمد، متین دفتری، پیشین، ص ۲۵۱.

۱۴. علی، مهاجری، پیشین، ص ۳۷۸.

است که ملاک مواد ۸۸ و ۹۰ و نیز اثر و ضمانت اجرای مقرر در این مواد نسبت به ایرادهای ایجادشده پس از جلسه اول دادرسی پذیرفته شود. بنابراین، در هماهنگی با احکام مقرر در مواد ۸۷، ۸۸ و ۹۰ در خصوص ایرادهای موجود در زمان جلسه اول دادرسی، باید بپذیریم که ایراد ایجادشده پس از جلسه اول دادرسی نیز مقید به جلسه اول دادرسی پس از ایجاد ایراد است و اگر ایراد تا پایان جلسه اول پس از ایجاد آن مطرح شود، دادگاه مکلف است پیش از ادامه رسیدگی در ماهیت دعوا، نسبت به ایراد مطرح شده، رسیدگی و اعلام رأی نماید. اما اگر ایراد پس از چنین مهلتی مطرح شود، دادگاه به صدور رأی در مورد آن به صورت جدا از ماهیت دعوا مکلف نیست.

۲. نقد ضمانت اجرای مقرر در ماده ۹۰ ق.آ.د.م.

ضمانت اجرای مقرر در ماده ۹۰ ق.آ.د.م. از جهات متعددی قابل انتقاد است؛ از جمله اینکه با امری بودن مقررات مربوط به اکثر ایرادات دادرسی و تکلیف ابتدایی دادگاه در توجه و ترتیب اثر به این ایرادات و اینکه برخی ایرادات جنبه دفاع ماهوی دارند، سازگاری ندارد. افزون بر این، ضمانت اجرای یادشده، خلاف منطقی و ضرورت‌های دادرسی است و اثر و فایده چندان بر آن مترتب نیست.

۲.۱. امری بودن قواعد اکثر ایرادات دادرسی

از مهم‌ترین اشکال‌های وارد بر ضمانت اجرای مقرر در ماده ۹۰ ق.آ.د.م، ناسازگاری آن با امری بودن مقررات مربوط به ایرادات دادرسی است. در خصوص ویژگی امری یا تکمیلی بودن ایرادات مقرر در ماده ۸۴ ق.آ.د.م. اتفاق نظر وجود ندارد، اما مسلم است که همه ایرادات مقرر در این ماده را نمی‌توان فاقد وصف امری بودن دانست و دیده نشده است کسی چنین نظری هم داده باشد. با وجود این، یکی از استادان حقوق دادرسی مدنی، ایرادات را نوعاً از حقوق خصوصی اصحاب دعوا شناخته، صرفاً ایرادهای عدم صلاحیت ذاتی دادگاه، عدم اهلیت قانونی اصحاب دعوا، عدم توجه دعوا به خواننده، عدم احراز سِمَت اقامه‌کننده دعوا و امر مختوم را مربوط به نظم عمومی معرفی کرده است.^{۱۵} در مقابل، استاد دیگری

۱۵. احمد، متین دفتری، *آیین دادرسی مدنی و بازرگانی*، ج ۲ (ج ۱ و ۲ در یک مجلد)، (تهران: انتشارات مجد، ج ۲، ۱۳۸۱)، صص ۲۱۲ و ۲۵۲.

اکثر ایرادات ماده ۸۴ (ایراد عدم صلاحیت ذاتی و ایرادات بندهای ۳ تا ۱۱) را از قواعد آمره شناخته است.^{۱۶} نویسنده دیگری در عین اینکه ایرادات ماده ۸۴ را به طور مطلق از قواعد آمره معرفی کرده^{۱۷}، در جای دیگری، ایرادهای نامشروع بودن دعوا و بی‌اثر بودن آن را از قواعد آمره نشناخته است.^{۱۸} در منابع متعدد دیگر نیز به معرفی ایراداتی که مربوط به نظم عمومی و امری هستند، اقدام شده است.^{۱۹} به نظر می‌رسد اکثر قریب به اتفاق ایرادات مقرر در ماده ۸۴ از امری هستند که به نظم دادرسی مربوط و از قواعد آمره محسوب می‌شوند. تنها ایرادی که امری یا تخییری بودن آن، محل تردید و تأمل است، ایراد صلاحیت محلی است.

در چنین شرایطی و با توجه به اتفاق نظر بر امری بودن تعدادی از ایرادات ماده ۸۴ ق.آ.د.م. و صرف نظر از اختلاف دیدگاهی که در تعیین مصادیق ایرادات امری وجود دارد، ضمانت اجرای مقرر در ماده ۹۰ ق.آ.د.م. قابل انتقاد است؛ زیرا اطلاق این ماده، همه ایرادات ماده ۸۴ را دربر می‌گیرد و اگر اختیاری که این ماده به دادگاه داده برای اینکه صدور رأی نسبت به ایراد را به زمان صدور رأی در ماهیت دعوا موکول نماید، مستلزم اختیار به تأخیر انداختن بررسی ایراد نیز باشد، به موجب این ماده اجازه داده شد در خصوص ایرادات مطرح شده در خارج از مهلت قانونی، رسیدگی به ایرادات امری نیز به مراحل پایانی دادرسی واگذار شود و در زمان طرح ایراد، رسیدگی به آن صورت نگیرد. چنین مطلبی با امری بودن ایراد سازگار نیست، بلکه امری بودن ایراد اقتضا دارد ایراد در هر زمان که مطرح شود مورد توجه و بررسی دادگاه قرار گیرد. این مطلب در منابع متعددی مورد تأیید و تأکید واقع شده است.^{۲۰}

۱۶. عبدالله، شمس، پیشین، ص ۴۶۹.

۱۷. علی، مهاجری، پیشین، ص ۳۷۹.

۱۸. همان، ص ۳۹۵.

۱۹. ر.ک. سید جلال‌الدین، مدنی، *آیین دادرسی مدنی*، ج ۲، (تهران: کتابخانه گنج دانش، چ ۴، ۱۳۷۵)، ص ۵۹۱؛ معاونت آموزش قوه قضائیه، پیشین، ص ۳۰۵؛ عباس، کریمی، *آیین دادرسی مدنی*، (تهران: انتشارات مجد، چ ۲، ۱۳۸۹)، ص ۲۱۰؛ قدرت‌الله، واحدی، *آیین دادرسی مدنی*، ج ۳، (تهران: نشر میزان- نشر دادگستر، چ ۲، پاییز ۱۳۷۸)، ص ۴۸؛ علی‌عباس، حیاتی، *آیین دادرسی مدنی (۳)*، (تهران: نشر میزان، چ ۱، بهار ۱۳۹۰)، ص ۲۸؛ محمدجواد، بهشتی و نادر، مردانی، پیشین، ص ۲۴۱؛ نعمت، احمدی، *آیین دادرسی مدنی منطبق با قانون تشکیل دادگاههای عمومی و انقلاب*، (تهران: انتشارات اطلس، چ ۱، ۱۳۷۵)، ص ۳۵۶؛ جلیل، غفاری، *آیین دادرسی مدنی*، ۳، (تهران: دانشگاه پیام نور، چ ۳، آذر ۱۳۸۴)، ص ۸.

۲۰. ر.ک. عبدالله، شمس، پیشین، ص ۴۶۹؛ علی، مهاجری، پیشین، صص ۳۷۹ و ۳۹۴.

امری بودن ایراد همچنین اقتضا دارد که دادگاه مکلف باشد رأساً به آن توجه نماید و در صورت وجود سبب ایراد، حتی اگر ایراد نشده باشد، از رسیدگی به ماهیت دعوا خودداری نماید.^{۲۱} بنابراین، در ایرادات امری، طرح ایراد از جانب خواننده تأثیری در ایجاد تکلیف رسیدگی به ایراد برای دادگاه ندارد و چنین تکلیفی با توجه به امری بودن ایراد وجود دارد، صرف نظر از اینکه خواننده ایراد نماید یا خیر. در چنین مواردی، ایراد خواننده نقش تذکر و مطلع کردن دادگاه را دارد.

ممکن است خواننده در همکاری با خواهان در پی طرح ایراد نباشد، اما همکاری طرفین دعوا تا جایی می‌تواند باشد که به نظم عمومی دادرسی خللی وارد نشود.^{۲۲}

البته در مواردی که دادگاه رأساً به امری در دادرسی استناد می‌کند، لازم است «اصل تقابلی بودن» دادرسی را رعایت نماید و موضوع را به اطلاع اصحاب دعوا برساند و زمینه دفاع ذی‌نفع را فراهم کند.^{۲۳}

۲.۲. غیرمنطقی بودن به تأخیر انداختن بررسی ایراد با احتمال وارد بودن آن

وجود ایراد با رسیدگی ماهوی دادگاه قابل جمع نیست، بلکه با وجود ایراد، رسیدگی دادگاه در ماهیت منتفی است و نباید انجام شود. بنابراین، در صورتی که دادگاه با اختیار ایجادشده به موجب ماده ۹۰ ق.آ.د.م. (در خصوص ایراد مطرح شده پس از جلسه نخست دادرسی) با وجود طرح ایراد (بعد از جلسه دادرسی)، رسیدگی در ماهیت دعوا را ادامه دهد و در پایان دادرسی و پس از بررسی ماهیت دعوا، به بررسی ایراد بپردازد، این احتمال وجود دارد که ایراد را وارد و موجه تشخیص دهد که در این صورت، رسیدگی دادگاه در ماهیت،

۲۱. احمد، متین دفتری، پیشین، ج ۱، ص ۲۵۲؛ همان، ج ۲، ص ۲۱۲؛ عبدالله، شمس، پیشین، صص ۴۶۹ و ۴۷۱؛ علی، مهاجری، پیشین، صص ۳۵۹ و ۳۹۴؛ سید جلال‌الدین، مدنی، پیشین، ص ۵۹۱؛ معاونت آموزش قوه قضائیه، پیشین، صص ۳۰۴ و ۳۰۵؛ عباس، کریمی، پیشین، ص ۲۱۰؛ محمدجواد، بهشتی و نادر، مردانی، پیشین، صص ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۵۵ تا ۲۵۹، ۲۶۶ و ۲۶۸؛ عباس، زراعت، پیشین، ص ۳۶۰.

۲۲. بهنام، حبیبی و شهرام حبیبی، «واکاوی نظریه بازی‌های دادرسی مدنی با تأکید بر بازی دادرسی همکارانه»، مجله فقه و حقوق اسلامی (مطالعات حقوقی معاصر)، ش ۱۱ (پاییز و زمستان ۱۳۹۴)، ص ۱۸۵.

۲۳. حسن، محسنی، «استناد سرخود دادرسی به جهت بطلان قرارداد: نمود هنر دادرسی با اجرای اصل تقابلی بودن دادرسی (رای شماره ۱۱۳۷ مورخ ۲۲ اکتبر ۲۰۲۰ شعبه دوم دیوان عالی کشور فرانسه)»، مطالعات حقوقی معاصر، ش ۲۳، (تابستان ۱۴۰۰)، ص ۱۳۹.

کاری لغو و بیهوده بوده^{۲۴}، وقت دادگاه و اصحاب دعوا به هدر رفته است. در چنین حالتی، صدور رأی در ماهیت نیز منتفی است تا در ضمن آن، تصمیم مربوط به قبول ایراد اعلام شود. بنابراین، اجرای ماده ۹۰ ق.آ.د.م. مبنی بر اعلام تصمیم در خصوص ایراد در ضمن رأی در ماهیت، در فرض وارد بودن ایراد، غیرممکن است^{۲۵}. به عبارت دیگر، ماده ۹۰ در خصوص حالت وارد بودن ایراد، حاوی تناقض است؛ زیرا از طرفی در صورت وارد بودن ایراد، رأیی در ماهیت صادر نمی‌شود تا در ضمن آن وارد بودن ایراد اعلام شود و از طرف دیگر، صدور رأی در ماهیت مستلزم وارد نبودن ایراد است و صرفاً در صورت وارد نبودن ایراد، امکان‌پذیر است.

با توجه به لغو و بیهوده بودن رسیدگی دادگاه در ماهیت دعوا در صورت وارد و موجه بودن ایراد، واگذار نمودن بررسی ایراد مطرح‌شده در خارج از مهلت، به پایان دادرسی و هنگام صدور رأی در ماهیت، غیرمنطقی و نامعقول است و عقل و منطق اقتضا می‌کند ایراد در هر زمانی مطرح شود مورد توجه و بررسی دادگاه قرار گیرد تا در صورت وارد و موجه بودن ایراد، از ادامه دادرسی در ماهیت که کاری بیهوده است جلوگیری شود. به این ترتیب، قانون‌گذار در ماده ۹۰ ق.آ.د.م. تکلیفی را از دوش قاضی برداشته است که عقل او اقتضای آن را دارد و هیچ شخص عاقلی از توجه به اشکالی که می‌تواند سبب بیهوده و لغو شدن فعالیت او شود، کوتاهی نمی‌کند.

بنابراین در خصوص ایراد مطرح‌شده پس از جلسه اول دادرسی، دادگاه به‌ناچار باید آن را بررسی نماید و در صورت وارد بودن ایراد، با اعلام تصمیم وارد بودن آن، از رسیدگی به ماهیت دعوا خودداری نماید. فقط در صورت مردود بودن ایراد، می‌تواند بدون اعلام مردودی ایراد، به رسیدگی در ماهیت ادامه دهد و در ضمن صدور رأی در ماهیت، مردود بودن ایراد مطرح‌شده را اعلام نماید. به این ترتیب، ماده ۹۰ ق.آ.د.م. صرفاً در حد به تأخیر انداختن اعلام مردود بودن ایراد و موکول کردن آن به صدور رأی در ماهیت، در حالت وارد نبودن ایراد مطرح‌شده در خارج از مهلت، قابل اجرا است و چنین مطلبی ضمانت اجرای مؤثری

۲۴. محمدجواد، بهشتی و نادر، مردانی، پیشین، ص ۲۴۱.

۲۵. علی، مهاجری، پیشین، ص ۳۹۶.

نخواهد بود که خواننده را به طرح ایراد تا پایان جلسه اول دادرسی وادار نماید.

۲.۳. منافات ضمانت اجرای ماده ۹۰ ق.آ.د.م. با عدم امکان دفاع یا دفاع بودن برخی ایرادات

وضعیت برخی از ایرادات مطرح شده در ماده ۸۴ ق.آ.د.م. به گونه‌ای است که با طرح چنین ایرادی نمی‌توان تصور طرح مطالب دیگری را از سوی خواننده به‌عنوان دفاع داشت. ایراد عدم توجه دعوا به خواننده (بند ۴ ماده ۸۴) از این قبیل است؛ زیرا از خواننده‌ای که اعلام می‌کند دعوا به او ربطی ندارد، نمی‌توان انتظار داشت که مطلب دیگری در خصوص آن دعوا به‌عنوان دفاع مطرح نماید و همه آنچه می‌تواند طرح کند همین است که بی‌ارتباط بودن دعوا به خود را اعلام نماید. همین بی‌ارتباطی دعوا به خواننده سبب می‌شود او مطلب دیگری نداشته باشد و به‌عبارت دیگر، بی‌ارتباطی دعوا به خواننده با عدم امکان طرح مطالبی دیگر به‌عنوان دفاع، ملازمه دارد.

یکی از استادان حقوق دادرسی مدنی ضمن اعلام عدم امکان پاسخ نسبت به ماهیت دعوا، در صورت طرح ایراد عدم توجه دعوا، تکلیف مقرر در ماده ۸۴ ق.آ.د.م. مبنی بر لزوم طرح ایرادات در ضمن پاسخ نسبت به ماهیت دعوا را مورد انتقاد قرار داده است.^{۲۶} این مطلب به‌عنوان قابل جمع نبودن ایراد عدم توجه دعوا به خواننده و ورود به ماهیت دعوا، در برخی از نشست‌های قضایی مورد تأکید واقع شده است. همین ویژگی سبب شده است استاد دیگر حقوق دادرسی مدنی ایراد عدم توجه دعوا به خواننده را دفاع محسوب نماید.^{۲۷}

ایرادهای نامشروع بودن دعوا (بند ۸ ماده ۸۴ ق.آ.د.م.) و مؤثر نبودن دعوا (بند ۷ ماده ۸۴ ق.آ.د.م.) نیز همین وضعیت را دارند. به همین دلیل این ایرادات نیز قابل انطباق با ماهیت دعوا شناخته شده‌اند.^{۲۸}

در خصوص چنین ایراداتی ضمانت اجرای مقرر در ماده ۹۰ ق.آ.د.م. قابلیت اجرایی

۲۶. عبدالله، شمس، پیشین، ص ۴۷۰.

۲۷. احمد، متین دفتری، پیشین، ج ۲ صص ۲۰۹ و ۲۵۱.

۲۸. علی، مهاجری، پیشین، ص ۳۷۱.

ندارد، زیرا با منتفی بودن هرگونه اظهار دیگری از جانب خوانده به‌عنوان دفاع، موضوعی برای رسیدگی دادگاه به ماهیت دعوا باقی نمی‌ماند تا در صورت طرح ایراد تا پایان جلسه اول دادرسی، دادگاه ابتدا به ایراد رسیدگی کند و در صورت رد آن، به ماهیت دعوا رسیدگی نماید و در صورت طرح ایراد در خارج از مهلت، دادگاه تکلیف رسیدگی به ایراد را به صورت جدا از ماهیت نداشته باشد و بتواند رسیدگی به ماهیت را ادامه دهد و در رأی مربوط به ماهیت، تکلیف ایراد را اعلام نماید.

به بیان دیگر و از دیدگاه کسانی که این ایرادات را دفاع به‌حساب آوردند، این موارد همچون دفاع محسوب می‌شوند. پس در هر زمان که در دادرسی مطرح شوند، لازم است به‌عنوان دفاع خوانده مورد رسیدگی دادگاه قرار گیرند و با وصف دفاع ماهوی محسوب شدن آنها، در صورت طرح آنها پس از جلسه اول دادرسی، مسئله کنار گذاردن رسیدگی به آنها و موکول کردن بررسی آنها به پایان دادرسی و پس از بررسی ماهیت دعوا، منتفی است.

از آنچه گفته شد مشخص گردید که ضمانت اجرای مقرر در ماده ۹۰ ق.آ.د.م. ضمانت اجرای مناسب و مؤثری نیست و شایسته است قانون‌گذار از وضع چنین ضمانت‌اجراهایی غیرمؤثر و غیرقابل اجرا اجتناب کند و از ضمانت‌اجراهایی قابل اجرا و مناسب استفاده نماید. وضع جرمه مدنی، ضمانت اجرای مؤثری است که قانون‌گذار جز در ماده ۱۰۹ ق.آ.د.م. از آن استفاده نکرده است. در موضوع مورد بحث هم به‌نظر می‌رسد این ضمانت اجرا مناسب است و قانون‌گذار می‌تواند با وضع جرمه مدنی (برای مثال، یک برابر هزینه دادرسی) برای عدم رعایت مهلت طرح ایراد، درعین حال که طرف دعوا را به طرح زود هنگام ایراد و اجتناب از تأخیر در مطرح کردن آن وادار می‌نماید، از بیانی که وضعیت رسیدگی و اتخاذ تصمیم در خصوص ایراد مطرح‌شده پس از مهلت را با ابهام و تردید مواجه می‌سازد، پرهیز کند.

نتیجه

از آنچه در این مقاله گذشت، مشخص شد که با اینکه قانون‌گذار در ماده ۹۰ ق.آ.د.م. در مقام بیان ضمانت اجرای مهلت مقرر در ماده ۸۷ ق.آ.د.م، معاف بودن دادگاه از رسیدگی به ایراد به صورت جدا از ماهیت دعوا در صورت عدم رعایت مهلت را مقرر کرده است، اما با توجه به اینکه ایرادات دادرسی عمدتاً امری و مربوط به نظم دادرسی هستند و اینکه به تأخیر انداختن بررسی ایراد با وجود احتمال وارد بودن آن - که رسیدگی ماهوی را لغو و بی‌اثر می‌کند - منطقی نیست و همچنین با در نظر گرفتن اینکه برخی از ایرادات جنبه دفاع دارند یا مستلزم ورود به ماهیت هستند، معافیت مقرر در ماده ۹۰ در خصوص رسیدگی جدا از ماهیت به ایراد مطرح شده پس از مهلت قانونی، صرفاً یک بیان از جانب قانون‌گذار است که در عمل، قابل اجرا نیست و موارد یادشده مانع اعمال آن است. به عبارت دیگر، تکلیفی که به ظاهر با بیان ماده ۹۰ برداشته شده است، با حکم عقل و ضرورت‌های دادرسی بر قاضی همچنان وجود دارد. تنها بخش قابل اجرا بر اساس ماده ۹۰، به تأخیر انداختن اعلام رد ایراد در صورت وارد نبودن آن و موکول کردن آن به زمان صدور رأی در ماهیت است.

منابع و مأخذ

- کتاب‌ها

۱. احمدی، نعمت، *آیین دادرسی مدنی منطبق با قانون تشکیل دادگاههای عمومی و انقلاب*، (تهران: انتشارات اطلس، چ ۱، ۱۳۷۵).
۲. بهشتی، محمدجواد و مردانی، نادر، *آیین دادرسی مدنی*، ج ۲، (تهران: نشر میزان، چ ۲، زمستان ۱۳۸۹).
۳. حسینی، سید محمدرضا، *قانون آیین دادرسی مدنی در رویه قضایی*، (تهران: انتشارات مجد، چ ۳، ۱۳۸۷).
۴. حیاتی، علی عباس، *آیین دادرسی مدنی (۳)*، (تهران: نشر میزان، چ ۱، بهار ۱۳۹۰).
۵. حیاتی، علی عباس، *آیین دادرسی مدنی در نظم حقوقی کنونی*، (تهران: نشر میزان، چ ۲، تابستان ۱۳۹۰).
۶. زراعت، عباس، *قانون آیین دادرسی مدنی در نظم حقوقی ایران*، (تهران: خط سوم، چ ۱، ۱۳۸۳).
۷. شمس، عبدالله، *آیین دادرسی مدنی (دوره پیشرفته)*، ج ۱، (تهران: انتشارات دراک، چ ۱۲، زمستان ۱۳۸۵).
۸. شهیدی، موسی، *موازن قضائی محکمه عالی انتظامی از نظر تخلف اداری*، (بی جا: چاپخانه علمی، چ ۳، بی تا).
۹. غفاری، جلیل، *آیین دادرسی مدنی ۳*، (تهران: دانشگاه پیام نور، چ ۳، آذر ۱۳۸۴).
۱۰. کریمی، عباس، *آیین دادرسی مدنی*، (تهران: انتشارات مجد، چ ۲، ۱۳۸۹).
۱۱. متین دفتری، احمد، *آیین دادرسی مدنی و بازرگانی*، ج ۱ و ۲ (در یک مجلد)، (تهران: انتشارات مجد، چ ۲، ۱۳۸۱).
۱۲. مدنی، سید جلال‌الدین، *آیین دادرسی مدنی*، ج ۲، (تهران: کتابخانه گنج دانش، چ ۴، ۱۳۷۵).
۱۳. مسیحی، مهرزاد، *قانون آیین دادرسی مدنی در آیین آراء قضایی و نظرات مشورتی*، (تهران: انتشارات خرسندی، چ ۱، پاییز ۱۳۸۷).
۱۴. معاونت آموزش قوه قضائیه، *مجموعه نشست‌های قضایی مسائل آیین دادرسی مدنی*، ج ۱، (تهران: انتشارات جاودانه، چ ۱، ۱۳۸۷).
۱۵. مهاجری، علی، *مبسوط در آیین دادرسی مدنی*، ج ۱، (تهران: انتشارات فکرسازان، چ ۱، ۱۳۸۷).

۱۶. واحدی، قدرت‌الله، *آیین دادرسی مدنی*، ج ۳، (تهران: نشر میزان- نشر دادگستر، چ ۲، پاییز ۱۳۷۸).

- مقالات

۱۷. حبیبی، بهنام و حبیبی، شهرام، «واکاوی نظریه‌بازی‌های دادرسی مدنی با تأکید بر بازی دادرسی همکارانه»، *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر (فقه و حقوق اسلامی سابق)*، ش ۱۱ (پاییز و زمستان ۱۳۹۴)، صص ۱۶۷-۱۹۳.

۱۸. محسنی، حسن، «استناد سرخود دادرس به جهت بطلان قرارداد؛ نمود هنر دادرسی با اجرای اصل تقابلی بودن دادرسی (رأی شماره ۱۱۳۷ مورخ ۲۲ اکتبر ۲۰۲۰ شعبه دوم دیوان عالی کشور فرانسه)»، *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر (فقه و حقوق اسلامی سابق)*، ش ۲۳ (تابستان ۱۴۰۰)، صص ۱۳۵-۱۵۳.

